

Løgstrups problem med det kristne tidsbegreb

Carsten Elmelund Petersen

Lektor i systematisk teologi, Fjellhaug International University College Denmark
cep@dbi.edu

Danish ethicist K. E. Løgstrup has an apologetic intention with his metaphysical philosophy of religion. He believes that the world is God's world, and that the universe is more important than the human individual person is. Nevertheless, the individual human being's creation and destruction as a single phenomenon dominates his perception of time. Løgstrup believes that the linear perception of time is universal and that people who think cyclically are bounded in illusions. Various religious beliefs in Hinduism, Buddhism, African Traditional Religion and the New Age have all elements of a cyclical perception of time. An analysis of the Bible matter shows that there is both a cyclical perception that corresponds to the order of nature in the movements of the earth, the moon and the sun in relation to each other, and a linearly targeted perception of time. Løgstrup's perception of time is a simplification and therefore does not appear plausible for apologetic and missiological considerations.

Løgstrups betydning

K. E. Løgstrup fik betydelig indflydelse i skandinavisk teologisk miljø. Spørgsmålet er imidlertid, om Løgstrups religionsfilosofiske tænkning er bundet til hans mange opgør i en sådan grad, at hans indsigter ikke længere opleves tidssvarende.

I det følgende vil et element i Løgstrups religionsfilosofi blive drøftet, nemlig tidsopfattelsen. Den betyder meget for både virkelighedsforståelse og religiøs grundstruktur. Løgstrups religionsfilosofi var apologetisk anlagt i et forsøg på at råde det sekulariserede menneske op i 1970'erne. Artiklen vil dels argumentere for, at Løgstrup foretager en forenkling af den kristne tidsopfattelse, der svækker hans anliggende, og dels vise nogle perspektiver, der mangler, hvis apologetik-

ken skal opleves relevant i en global verden.

Hvad er metafysik?

Hans-Jørgen Schanz mener, at Kant indledte modernitetens diskurs, og at Løgstrup afsluttede den.¹ Det er en pointe, idet dansk og norsk filosofi og teologi gennem århundreder er præget af den tysk-kontinentale påvirkning. Der skete et omsving på de tidspunkter, hvor både Kant og Løgstrup stod frem. Efter Løgstrup kom postmoderniteten.

Omkring 1970/1971 kom et omslag i Løgstrups forfatterskab. Derefter udarbejdede han sin metafysik i fire bind. *Skabelse og Tilintetgørelse* er en del af dette værk,² og undertitlen er *Religionsfilosofiske betragtninger*. Begrebet metafysik er bragt til verden af Aristoteles, og

rummer det, som ikke er empirisk sansbart. Hos Løgstrup dækker begrebet den virkelighed, som den nyere tids erkendelsesteori og videnskab har afskåret os fra at se.³ Metafysikken er hos Løgstrup et redskab til at begrænse videnskabens domæne og til at trække de fænomener frem, som kan tydes religiøst.

Løgstrups metafysik er et opgør med dele af modernitetens tænkning, der er karakteriseret af tanken om subjektivitet. Løgstrup bruger begrebet universet som den yderste, altomfattende virkelighed, der ligger til grund for naturen og historien.⁴ I Løgstrups metafysik har universet forrang frem for mennesket. Løgstrup vil sige, at verden er Guds.

Den generelle metafysik handler om det værende, dvs. om ontologi. Den specielle metafysik kan deles op i tre special-emner; kosmologi, psykologi og teologi. Disse tre undergrupper handler om universet, sjælen og Gud. I modernitetens epoke har der været meget metafysikkritik, men metafysik var der stadig. Kants *Grundlæggelse af moralens metafysik*, og Heideggers *Hvad er metafysik?* hører under metafysica generalis, mens metafysikkritikken og religionskritikken retter sig imod metafysica specialis. De spørgsmål, som traditionelt hører under metafysica specialis, rejses af Løgstrup under metafysica generalis. Spørgsmålene vedrørende universet, mennesket og Gud hævdes af Løgstrup at være både fundamentale og almene. Det er ontologien, der rejser spørgsmålet om Gud, universet og evigheden.⁵ Spørgsmålet om Gud er alles spørgsmål, ikke kun de kristnes. Det er et apologetisk anliggende og et stykke naturlig teologi.

Den klassiske kristne teologi tager udgangspunkt i den særlige åbenbaring. Den naturlige teologi er derimod en forståelse af Guds eksistens og væsen vundet

uden den særlige åbenbaring.⁶ Den specielle åbenbaring er sket historisk ved, at Gud har åbenbaret sig for Abraham, Moses, Jeremias, m.fl. kulminerende med åbenbaringen i Jesus Kristus. Vi har tilgang til denne historiske åbenbaring gennem de bibelske skrifter, som er profeters og apostles vidnesbyrd om Guds åbenbaring. Den almindelige åbenbaring findes i naturens orden, menneskets samvittighed og fornuft, og Guds ledelse af historiens forløb (ApG 14,17; Rom 1,19; Rom 2,14-15). Mennesket er ramt af syndefaldet, så den naturlige åbenbaring ikke erkendes af mennesket i en sådan grad, at det fører til erkendelse af sandheden om Gud og det gode. Derfor er den specielle åbenbaring nødvendig.

Løgstrup er ikke enig i den klassiske sondring mellem naturlig og overnaturlig åbenbaring. Løgstrups metafysik befinder sig inden for den naturlige åbenbarings område. Løgstrup tog i 1950 er opgør med opfattelsen af en særlig åbenbaring, fordi den efter Løgstrups opfattelse kræver, at enten intellektet eller eksistensen ofres til fordel for denne særlige åbenbaring.⁷ For Løgstrup er der kun en almen naturlig åbenbaring. Løgstrup mener, at der til ontologien hører en tro, men det, som kaldes åbenbaringen i ordet, må ikke isoleres fra den almene ontologi.⁸ Derfor er Løgstrup afvisende til en særlig åbenbaring.

Løgstrups ontologi

Der er forskel på kristentroens ontologi og tidsepokens ontologi. De kan svare til hinanden, men de kan også modsige hinanden.⁹ Løgstrups samtid var præget af sansefysiologiske og biologisk-psykologiske forklaringer, som strider imod troens ontologi. Løgstrup mener, at det, som skete med Jesus af Nazareth, ikke kunne forudses. Man kan kun sætte lid til, at

Gud vil lade liv sejre over død, at herlighed vil sejre over grusomhed ved at tro, ”at Gud gør Jesu ord og gerninger til sine ord og gerninger”.¹⁰ Her kommer aspektet med tiden ind som en del af ontologien.

I modsætning til eksistensteologien mener Løgstrup, at troen indeholder en ontologi, og for Løgstrup er det sådan, at ”åbenbaring betyder, at Gud på et konkret sted gør sin allestedsnærværelse synlig”.¹¹ Problemet er imidlertid, at mennesket ikke kan ”søge Gud overalt – selvom Gud er overalt”.¹² Troens paradoks hos Løgstrup står mellem Skaberens allestedsnærværelse og hans skjulthed i skaberværket.¹³

Metafysik ud eller ind?

I forordet til *Skabelse og tilintetgørelse* skitserer Løgstrup et scenarium, der viser, at han er bevidst om at gå imod strømmen. Med ironi skriver han, at bogen vil ligne en tilbageslagsfægtning, inden hæren og bagtroppen forsvinder ud i anakronismens mørke.¹⁴ Sådan må samtiden se Løgstrups metafysik. Man har betragtet historien som en fremadskridende rationaliseringsproces. Religionen har haft sin historisk betingede nødvendighed, men vil overflødiggøre sig selv. Rationaliseringsprocessen er gået videre og politikken, økonomien, teknikken og videnskaben har overtaget føringen fra religionen. Samtiden ville have den religiøse metafysik ud, men Løgstrup ville have den ind.

Løgstrup mener, at han har fat i noget bestående. De andre ser bort fra fænomener, der er fundamentale i menneskelivet, og som ikke kan bringes under videnskabens herredømme. Her vil Løgstrup sætte ind med sin religionsfilosofiske metafysik. Løgstrup mener, at metafysik retter sig imod en helhed, som mennesket opfatter umiddelbart. Metafysik kan deles

op i to niveauer, vishederne dvs. det, som står klart for enhver (f.eks. at mennesket skal dø) og spekulationerne, tydingen.¹⁵ Fænomenerne, som står centralt i *Skabelse og tilintetgørelse* er betydning, farve, sansning, forståelse, livsytringer og døden. Det er ”fænomener, der ligger en religiøs tyding nær”. Blandt disse er døden, der truer og tilintetgør menneskets tilværelse.¹⁶

Mennesket kan ikke unddrage sig disse fænomener. Derimod kan mennesket vælge eller fravælge den religiøse tyding. Men denne tyding kan ikke erstattes af viden og herredømme. Løgstrup skriver: ”Al viden og alt herredømme hviler nemlig i de fænomener og fænomensammenhænge, der er åben for religiøs tyding”.¹⁷ Dette citat er grundlæggende. Under alt ligger en religiøs dimension i menneskelivet. De, som arbejder med videnskab, historie, sociologi eller politik mv. uden at erkende den religiøse dimension, ligger under for en form for overfladiskhed, der ikke indfanger menneskelivets fundamentale fænomener. Viden og herredømme står som konkurrerende størrelser til den religiøse tyding. Løgstrups opfattelse er, at videnskabens opgave bør være begrænset.

Det er éngangsfænomenerne og éngangsvilkårene, der forbliver. De er upåvirkelige af historiske forandringer. Det er disse éngangsfænomener og éngangsvilkår, der er religionens emner. Videnskaben skal arbejde med det variable, mens religionen skal holde sig til det konstante. I konkurrencen om at virke interessant vil religionen ikke kunne klare sig. Men religionens opgave består ifølge Løgstrup i at tyde fænomenerne og deres sammenhænge i deres éngangskarakter.

Løgstrup skrev dette mod slutningen af 1970'erne, hvor marxismens teoretiske ateisme havde været et trend i viden-

skabsteoretisk sammenhæng. Løgstrups religionsfilosofi har den moderne religionskritik som forudsætning,¹⁸ og er måske en reaktion på den.¹⁹ Løgstrup har ikke det bibelske verdensbillede som sit fundament, men grundfænomenerne, der kan analyseres filosofisk, og det gør en forskel. Alligevel står hans synspunkt som et opråb i en irreligiøs og antireligiøs tid om, at religionens tid ikke er forbi.

Irreversibel tid

Løgstrup indleder behandlingen i *Skabelse og Tilintetgørelse* med analyse og drøftelse af tidsbegrebet. Han drager synet på tid frem hos Augustin, Jørgen Jørgensen, Husserl og Heidegger. Disse syn skal ikke behandles her, hvor det er Løgstrups egne refleksioner, der er emnet.

Løgstrup mener, at tidens irreversibilitet er det store problem. Det kan nemlig betyde to ting. For det første kan irreversibiliteten betyde, at tiden går i en bestemt retning. Det gælder både for en cirkulær og for en lineær tidsopfattelse. I den cirkulære går retningen bagud, mens den går fremad i den lineære. For det andet kan irreversibiliteten betyde, at tiden aldrig vender tilbage. Det gælder kun for en lineær tidsopfattelse.²⁰ Det er kun i få bemærkninger, at Løgstrup tager højde for den cirkulære tidsopfattelse. Han bemærker, at hvis tidsopfattelsen er cirkulær, bliver fortiden afgørende. Anderledes er det i den lineære tidsopfattelse. Her er fremtiden afgørende. I kristendommen skal handlinger være fremadrettede.²¹ Løgstrup forklarer ikke, hvorfor han forudsætter kristendommen i en filosofisk analyse af tidsbegrebet. Det er hans valg. Han skriver om den cykliske opfattelse, at ”den er ikke aktuel for os, en sådan tanke er vi ude af stand til at fuldbyrde”.²² Svend Andersen forklarer, hvad dette kan betyde. Løgstrup ved godt, at andre kulturer

har en cirkulær tidsopfattelse, men udtrykket ”fuldbyrde” er nøglen til forståelsen. Løgstrup har lært af sine kontinentale lærere, at fuldbyrde betyder ”at realisere sine livsmuligheder”. Det er nok muligt teoretisk at forstå en cirkulær tidsopfattelse, men det er ikke muligt at få den ind i sin praktiske livsopfattelse. Svend Andersen finder det bemærkelsesværdigt, at Løgstrup slutter, at tidens irreversibilitet grunder i tilintetgørelsen.²³

Løgstrup er klar over, at den antikke græske filosofi tænkte cyklisk, og at der var diskussioner i oldkirken.²⁴ Først med Augustin fik den lineære tidsopfattelse overtag over den cykliske. Løgstrup kalder den lineære tidsopfattelse for ”en universel tidsopfattelse”.²⁵ De forgangne kulturer, der har tænkt cyklisk om tiden, er hildet i illusioner, der er religiøst bestemt, mener han. Det var kristendommen, der fremmede den lineære tidsopfattelse, men Løgstrup mener ikke, at den står eller falder med kristendommen, ”eftersom intet menneske,, er i stand til at tænke andet end lineært om tiden og historien”.²⁶ Hverken en religiøs eller irreligiøs, kristen eller ateist kan tænke anderledes end lineært om tiden, så lineær tidsopfattelse er ikke knyttet til kristendommen, men er universel, mener Løgstrup. Den lineære tidsopfattelse vandt fremme sammen med tanken om skaber og skabning, tanken om åbenbaring, afvisningen af, at kosmos er besjælet og guddommeligt. Men det er ikke afgørende. Påstanden, at den lineære tidsopfattelse er universel, er fremsat, fordi det universelle kan gøres til genstand for en filosofisk analyse.²⁷ Men er det en holdbar påstand, at intet menneske kan tænke anderledes end lineært om tiden og historien?

Det er relevant at definere forskellen på lineær og cyklisk tidsopfattelse. I en lineær tidsopfattelse kan alle hændelser

ses i forhold til deres indbyrdes rækkefølge. Foråret gentager sig. Derfor er der forskel på typen *Forår*, og de singulære forekomster *Forår2015*, *Forår2016* og *Forår2017*. Typen er den samme de tre forskellige år, men forekomsterne er forskellige, og de huskes pga. særlige hændelser, der fandt sted netop det specifikke forår. I en cyklisk tidsopfattelse er typen *Forår* identisk med de singulære forekomster. På Løgstrups præmisser er de, som ikke forstår forskellen på typen og de singulære forekomster, og ej heller forskellene på de singulære forekomster, eller som måske benægter forskellene, hildet i illusioner. I det lys kan man forstå Løgstrups polemiske udfald. Men i betragtning af, at Løgstrups ærinde er at drive apologetik forekommer det at være en forenkling, som svækker sagen. Der findes i virkelighedens verden ingen religion, der kun regner med lineær tid. I det følgende vil det blive påvist, at Løgstrup ser bort fra store dele af det bibelske verdensbillede, når det gælder tidsopfattelse. Men andre religiøse opfattelser er ej heller så enkle, som Løgstrups filosofiske analyse ellers antyder. De forskellige livssyn religiøse og ikke-religiøse rummer både lineære og cykliske elementer i sig. Men hver for sig har de en overvægt af elementer fra enten lineær eller cyklisk tid. Der er næppe nogen reflekteret tilhænger af hinduisme eller buddhisme, som vil benægte, at der er en lineær progression i et menneskes liv fra 5-årig til 15-årig og videre i livet som 25-årig etc. til trods for, at forudsætningen er en overordnet reinkarnationscyklus, hvad angår den menneskelige personlighed.

Problemet har ikke påkaldt sig opmærksomhed. Niels Thomassen gennemgik i 1992 Løgstrups filosofi, og har to afsnit med overskriften "Tid og rum", men han nævnte ikke forholdet mellem

lineær og cyklisk tid.²⁸ Swante Ewalds behandlede i 1993 Løgstrups metafysik og religionsfilosofi og bemærker i forbifarten uden yderligere drøftelse, at det, som Løgstrup kalder universelt bl.a. den lineære tidsopfattelse, er universelt, fordi det stemmer med Løgstrups skabelsesfilosofi.²⁹ Esbjörn Särndquist gennemgik Løgstrups metafysik i 2010, og havde en enkelt antydning af, at irreversibiliteten findes i både cyklisk og lineær tid, men for Løgstrup er tilintetgørelsen alene knyttet til lineær tidsopfattelse, hvorfor denne alene er i fokus.³⁰ Senest har Bjørn Rabjerg i 2016 behandlet forståelses-spørgsmålet i hele Løgstrups teologiske og filosofiske tænkning uden at rejse spørgsmålet om opfattelsen af cyklisk og lineær tid.³¹

Tiden i kosmos

I bogen *Ophav og Omgivelse*, som også er en del af metafysikværket, har Løgstrup forklaret mere indgående, hvordan tidsopfattelsen influerer på hans syn på verden. Tidsopfattelsen ligger indbygget i Løgstrups opfattelse af kosmofænomenologien, der reflekterer over historie, fænomen og empiri. De fænomener, som filosofien identificerer og tolker, har ikke altid været der. Vi kender dem fra historien. Løgstrup siger, at de er blevet til i historien.³² Der ligger en evolutionær tidsopfattelse bag Løgstrups refleksioner. Han skriver, at alle forskere er enige om evolutionsteorien.³³ Svend Andersen bemærker, er Løgstrup ikke uenig i evolutionsteorien, men Løgstrup mener blot, at den reducerer virkeligheden. De fænomener, som har betydning for mennesker, eksisterer uafhængigt af mennesket. De kommer fra universet. "Universet er altså den altomfattende realitet", skriver Andersen.³⁴ Løgstrup anser evolutionen for at være en kendsgerning og betvivler ikke evolu-

tionsteorien, men teorien har en antagelse, at der er en form- og helhedsdannende magt i naturen, som er en metafysisk forudsætning, der kan sættes i relation til de to andre ideer.³⁵ Løgstrup argumenterer anderledes end normale tilhængere af evolutionsteorien, idet hans anliggende ikke er naturalistisk men religiøst. Løgstrups metafysiske tolkning af kosmos, hvori evolutionsteorien indgår, betyder ifølge Jakob Wolf, at evolutionsteorien og den jødisk-kristne skabelsestanke og den græske tanke om menneskets særstilling og den kosmiske fornuft forenes.³⁶

Der er en grundlæggende fejlslutning i Løgstrups ræsonnement, når han hævder, at det specifikt er en græsk tanke, at mennesket har en særstilling i kosmos. Den græske begrundelse er, at mennesket har del i den kosmiske fornuft. Men kristendommens tros påstand er, at mennesket er skabt i Guds billede. Det er udledt af tekster i både GT (1 Mos 1:26-27, Sl 8:6-9) og NT (Rom 2:14-15) og indebærer, at mennesket har et moralsk anlæg og kan drages til ansvar i modsætning til dyr. Det fremgår også, at i troen på Kristus nyskabes gudbilledligheden i de troende (Efes 4:24, Kol 3:10). Hvis gudbilledligheden undergraves, så følger deraf, at inkarnationens mulighed undermineres. Det er teologisk tvivlsomt, når Løgstrup mener, at forskellen på mennesker og dyr er en specifik græsk tanke. Fra Tertullians (165-225 e.Kr.) skrift *Imago Dei* og fremad har teologien hævdet, at mennesket er skabt i Guds billede til forskel fra dyrene.

Det er den evolutionære lineære tidsopfattelse, der er årsag til, at fænomener først fik gyldighed, da de blev til.³⁷ Fænomener har ifølge Løgstrup invarians, og det betyder, at noget for al fremtid er sandt, men ikke for al fortid.³⁸ Hvad, der på et tidspunkt er sandt, må være

sandt også på et andet tidspunkt, hvis ikke ville det opløse sandhedsbegrebet, mener Løgstrup.³⁹ Men det gælder alene det fremadrettede perspektiv.

Fænomener er blevet til i historien, både græske og jødiske fænomener.⁴⁰ Wolf påpeger, at Løgstrup har det forbehold, at de skal tænkes, før de er erkendt og derefter kan de ikke tænkes væk.⁴¹ Der er to trin i denne udvikling: 1) fænomenet opstår, begrebet bliver til 2) bestemte fænomener får en betydningsfuld position, eksempelvis barmhjertighed, som får en betydning gennem Jesu lignelse om den barmhjertige samaritan. Fænomenerne kommer fra universet i historien.⁴² Dermed vil Løgstrup korrigere modernitetens filosofi, som har betragtet universet som et objekt, der er usanset og fornuftsløst. Løgstrup kalder sin filosofi for skabelsesfilosofi.⁴³ Den skabelsesfilosofi antager, at der er en evig og guddommelig magt, som er allestedsnærværende i universet, men som ikke er identisk med hverken universet eller historien i universet. Den evige og guddommelige magt er allestedsnærværende i de fænomener, der er opstået i historien.⁴⁴

Alt det historiske har éngangskaraktér.⁴⁵ Den jødisk-kristne opfattelse bemærker det enkelte i dets forskellighed i modsætning til den græske opfattelse, der opfattede tingene, som gentagelser. Den cykliske tidsopfattelse i den græske tænkning blev overvundet af den jødisk-kristne tanke, der mener, at skabermagten skaber og sammenholder alt i forskellighed og holder det oppe, indtil det går til grunde.⁴⁶ Menneskets tilværelse er historisk, og det betyder, at handlinger og afgørelser kun finder sted én gang. Alt historisk er singulært, og alt i menneskets egen tilværelse er singulært.⁴⁷ Alt må ifølge Løgstrup forstås ud fra dets historiske éngangskaraktér.⁴⁸

Mennesket i universet

Løgstrup søger ifølge Wolf at forene tre store tanker: 1) Den jødiske-kristne tanke om, at verden er skabt af en evig og guddommelig magt, der ikke er identisk med verden. 2) Den græske filosofis idé om, at mennesker indtager en særstilling i kosmos, fordi mennesket, som det eneste væsen i kosmos er i besiddelse af den fornuft, der er delagtig i den kosmiske fornuft, som ligger til grund for universet. 3) Den videnskabelige evolutionsteoris idé om, at mennesket er et tilfældigt produkt af livets udvikling, og at mennesket kun adskiller sig fra dyrene ved at have en mere kompleks organisme.⁴⁹ Det er ikke nogen let opgave at sammentænke disse tre hovedtanker, idet evolutionsteorien anser forskellen på dyr og mennesker at være en gradsforskel, men den jødisk-kristne tanke og den græske idé er, at der er væsensforskel på dyr og menneske.

Mellem den græske tanke, at verden er evig, og tiden er cyklisk, og den kristne tanke, at verden er blevet til af intet, og at tiden er lineær, er der stor forskel. Wolf forklarer, at Løgstrup mener, at den kristne forståelse af tiden forudsætter intetheden. Af intet er det blevet til, som er, og det, som var, kommer ikke igen, det er borte for altid.⁵⁰ Det bliver til intet. Det betyder, at kun det, som er, er. Alt andet er intet, både det forgangne og det kommende. Wolf forklarer, at tanken om skabelse og intethed ifølge Løgstrup hører til det universelle i kristendommen. Jødedommen havde tanken om skabelse, og kristendommen har skærpet denne tanke med opstandelsen, som er dødens overvindelse. Det er universelle ontologiske træk, der ligesom tidens linearitet ikke var erkendt før jødedommen og kristendommen.⁵¹

Løgstrup mener, at tiden er lineær, og han afviser den græske tanke, at tiden er

cyklisk. Det indebærer ikke nødvendigvis et opgør med den græske tanke om, at verden er evig. Løgstrup forholder sig til evolutionsteorien, som omhandler livets opståen, der har ført til planter, dyr og menneskers biologiske liv. Han forholder sig ikke til grundstoffernes og himmellegemernes opståen. Men Løgstrups tidsopfattelse skal ses ud fra hans opfattelse af *creatio continua*. Han tænker sig ikke en første skabelse, som beskrevet på Biblens første blade, og tolket som *creatio ex nihilo*. Men i det lineære tidsperspektiv sker der kontinuerlig en skabelse af intet, en fremkaldelse af det værende fra intet, og en tilintetgørelse af det værende til intet. Der er altid noget værende, efter at det er kaldt frem fra intet, og før det tilintetgøres. Væren er altid, og i væren er værensmagten aktiv med fremkalden af nyt fra intet og opretholden af det værende, inden det tilintetgøres.

Løgstrups påstande

Påstanden fra Løgstrup indebærer måske, at andre tidsopfattelser ikke er stringent logiske. Men hvad er det stringent logisk? Tidslogikken er ikke en fastlagt størrelse, som til enhver tid har kunnet vise, hvad der var logisk. A. N. Prior (1914-1969) udviklede den moderne formelle tidslogik. Han mente, at tidslogikken skulle rumme fortid, nutid og fremtid og ikke blot være en statisk opfattelse af tid.⁵² Men Aristoteles havde tidslogiske overvejelser, som så mange andre.

Påstanden fra Løgstrup er måske, at han gennem fænomenologiske analyser kan finde frem til de ontologiske strukturer, der kan tolkes religiøst. Men udviklingen af den fænomenologiske filosofi er et kontinentalt vesteuropæisk projekt. Begrebet fænomenologi blev brugt af Hegel, men det var Husserl, der udviklede den filosofiske metode. Heidegger brugte

også den fænomenologiske metode i sin analyse af væren og intet. Metodemæssigt er Løgstrup afhængig af Hans Lipps' variant af fænomenologien, hvor det skulle være muligt at finde frem til de før-filosofiske indsigter i menneskets natur og verdens opbygning.⁵³

Det er formentlig Løgstrups påstand, at den lineære tidsopfattelse er ontologisk bestemt, og at alle andre udgaver af tidsopfattelser er perverteringer, ligesom hans synspunkt, at tilliden og det gode har ontologisk forrang, og mistilliden og det onde er perverteringer. Spørgsmålet er derfor, om det apologetisk hensigtsmæssigt at stille tingene op, som Løgstrup gør. Det er uholdbart at hævde, at mennesker ikke kan tænke i andet end lineær tidsopfattelse. Løgstrups påstand er sagt i 1970'erne, inden samfundet blev pluralistisk, og før verden blev global. Men Løgstrup mener formentlig, at éngangsfænomenerne og éngangsvilkårene er så markante, at de strukturerer menneskets tanke, så det er en illusion at se bort fra det.

En begrænsning

Løgstrup begrænser sig til den opfattelse af tid, hvor irreversibiliteten er afgørende. Tiden manifesterer tilintetgørelsen, som derved også er irreversibel. Tilintetgørelsen er en del af noget objektivt, der foreligger uafhængigt af mennesket. Det samme er tiden. Løgstrup distancerer sig fra filosoferne Husserl og Heidegger, der lader tiden være noget af den menneskelige bevidstheds og tilværelses ydelse.⁵⁴

For Løgstrup er det vigtigt, at der skelnes mellem tidens udspring uafhængigt af mennesket og menneskets strukturering af tid i fortid, nutid og fremtid.⁵⁵ På det objektive plan er der tid, som ligger hinsides menneskets rækkevidde. På det subjektive plan er der tid, som erfares af mennesket. Men erfaringen er knyttet til

menneskets opstand imod tidens irreversibilitet. Mennesket kan erfare irreversibiliteten i tilintetgørelsen, men kan ikke trænge ind i denne eller bag om denne.⁵⁶

Løgstrup sætter tidsproblemet sammen med forholdet til det faktiske rum. Opfattelsen af tiden er både afhængig af det værendes foranderlighed og dets uforanderlighed, hvad angår rumslighed. Løgstrup står fast på, at uden foranderlighed er der ingen tid. Men han slår også fast, at "vor oplevelse af tid er også betinget af dets rumliges tilsyneladende bestand".⁵⁷ Med garderingen "tilsyneladende" har Løgstrup taget højde for indvendinger imod rumsopfattelsen ud fra relativitetsteori mv.

Tilintetgørelsen

Tilintetgørelsen er den afgørende faktor, men noget arbejder den modsatte vej, nemlig tilblivelsen. Tilintetgørelsen og tilblivelsen virker meget forskelligt på det enkelte menneske og på universet. Der findes en evig tidløshed, som han lader ligge. Men en anden form for tidløshed er en tingenes tidløshed. Denne sidste form for tidløshed kan bruges til at skitsere forskellen på menneskets tilværelse og universets væren.

Mennesket er ikke tidløst, men er underlagt tilintetgørelsens irreversibilitet. Løgstrup skriver, at "Vort liv iler ind i intetheden", at "Tilintetgørelsen, der manifesterer sig i tiden, får det sidste ord", og at "for vort vedkommende får tilintetgørelsen det sidste ord, ikke alene fordi vi er os tilintetgørelsen bevidst, men fordi personen tilintetgøres, og det totalt".⁵⁸ Tilintetgørelsen sejrer i det enkelte menneskes liv.

Påvirkningen fra mennesket til universet går langsomt. Tilintetgørelsen og tiden preller af på rummets univers. Der er ganske vist foranderlighed og forgænge-

lighed i universet. Men som helhed er det ikke tilintetgørelsen, men tilblivelsen, der får det sidste ord i universet. Tilintetgørelsen lader noget gå tabt, mens tilblivelsen lader noget nyt komme til. Tilblivelsen får det sidste ord. Løgstrup formulerer det på en anden måde. Rummet sejrer over tiden i universets vedvaren. Rummets sejr hjælper ikke individet, idet ”personen forsvinder sporløst”, som ormeføde.⁵⁹ Problemet er, ”at intetheden følger i hælene på os”.⁶⁰ Hvad angår mennesket er Løgstrups synspunkt nihilistisk. Men han tænker i et større perspektiv. Løgstrup vil overvinde eksistensfilosofien, og derfor underordner han mennesket under universet.⁶¹

Tiden og tilintetgørelsen

Tiden frembringer og tilintetgør alt. Dermed er imidlertid ikke sagt, at tiden er den frembringende og tilintetgørende magt. Der ligger noget dybere, tilintetgørelsen, som tiden er en manifestation af.⁶² Mennesket oplever døden som tab af liv, intetheden som tab af væren.

Så langt følger Løgstrup eksistentialismens filosof Heidegger, der hævdes at erstatte evigheden med døden.⁶³ Heideggers kendteste værk er *Sein und Zeit*. Det gør gældende, at der er tale om en metafysisk tofoldighed, væren og tid. Heidegger siger, at tiden medfører, at intets intetgørelse sker i det værendes væren.⁶⁴ Tofoldigheden består derfor at væren og intet. Men Løgstrup gør også op med denne form for nihilisme, og udbygger den metafysiske tofoldighed til en metafysisk trefoldighed. Løgstrup adskiller sig fra Heidegger ved at tale om magten i det, som er til.⁶⁵ Hos Løgstrup er magten allestedsnærværende i det, som er til. Det er ikke kun Heidegger, der havde en tofoldighed mellem væren og intet. Sartre udgav i 1943 sit hovedværk *Væren og intet*. Det er med front imod den eksisten-

tialistiske tænkning, at Løgstrup opstiller en trefoldighed af væren, intet og magten til at være til i det værende. Dermed løfter Løgstrup skabermagten, Gud, ud af det værende, således at Gud ikke er identisk med det værende. Han sonderer mellem Skaber og skaberværk, selv om han også siger, at Skaberen er allestedsnærværende i skaberværket. Løgstrups sprogbrug er ikke væren og intet, men er karakteriseret af overgangsbegreber skabelse og tilintetgørelse.⁶⁶ Begrebet skabelse er imidlertid et begreb, der er hentet fra kristen teologisk tradition. Hvis Løgstrups trefoldighed skulle formuleres i rene filosofiske termer, er det tilblivelse, tilintetgørelse og magten til at være til i det, som er til.

Flere nuancer er påkrævet

Løgstrup er ikke en naturvidenskabelig empiriker, der inducerer ud fra sanseagttagelser. Løgstrup forudsætter noget, som er i modstrid med både den gældende opfattelse i mange religiøse tydinge og de cykliske bevægelser i kosmos, der er med til at strukturere tiden. Hvis det er menneskelivets grundfænomener og sansningen af disse fænomener, der ligger til grund for en religiøs tyding, vil en cyklisk tidsopfattelse være oplagt ud fra døgnets og årstidernes cirkulære bevægelse. Men afgørende for Løgstrup er, at tiden ikke vender tilbage. Fødsel og død er sansbare hændelser, der viser, hvad irreversibiliteten er. Det er éngangshændelser i det enkelte individs liv, der har afgørende indflydelse på tænkningen om tiden, til trods for, at Løgstrup i *Skabelse og Tilintetgørelse* ellers vægter universet frem for individet. Tilsyneladende spiller subjektsoptagelsen en afgørende rolle i Løgstrups metafysik, selv om det er rummet, der har forrang.

Løgstrup mener, at kristendommen har en lineær tidsopfattelse, og dermed er de

universelle størrelser kommet for dagen. Men spørgsmålet er mere komplekst, end Løgstrup skitserer. Løgstrup forudsætter ikke det bibelske verdensbillede, men snarere en forenkling af det. Både GT og NT rummer nemlig en del forhold, som komplicerer en så reduktionistisk opfattelse, som Løgstrup har.

Hvis universet er udgangspunktet for tydningen af de fænomener, der kan tolkes religiøst, så forekommer forholdet mellem tilblivelse og tilintetgørelse at være cyklisk. Anemonerne vokser frem om foråret og visner om efteråret, og det gentager sig. Lammene fødes om foråret, og når de bliver gamle, dør de, hvis de ikke er blevet slagtet inden. I Prædikerens bog 1,4-10 har vi netop en sådan fænomenologisk analyse af tilværelsens cykliske opbygning. Sådan ser tingene ud i livet "under solen", "under himlen".

GT er kompleks, hvad angår tidsopfattelse.⁶⁷ I skabelsesberetningen er det sådan, at den "hebraiske fortæller synes at bruge den cykliske definition af dagen som en naturlig ramme for et centralt indhold".⁶⁸ I skabelsesberetningen og i GT i øvrigt er døgnets, ugens og sabbattens, månedens og årets cykliske forløb meget vigtig. Sabbat, sabbatsår og jubelår er vigtige størrelser i GT. Det samsvarer med jordens rotation om sin egen akse, månens omløb om jorden og jordens omløb om solen. Selv om syndfloden var en éngangshændelse, sagde Gud udtrykkeligt, at verdens videre forløb også skulle foregå med cykliske bevægelser: "Så længe jorden står, skal såtid og høsttid, kulde og varme, sommer og vinter, dag og nat ikke ophøre" (1 Mos 8:22).

I GT er der polaritet mellem tid, tidspunkt (*l'et* Præd 7:17) og lang tid/evighed (*l'olam*), der kan betyde; 1) lang (evig) tid, 2) fremtid, 3) lang tid siden, tidsrum i fortiden, 4) evig Gud. Lange tidsforløb kan

være både i fortiden, nutiden og fremtiden. Samlet set er GT præmoderne og meget kompleks i tidsopfattelsen. Den rummer både; 1) det cykliske element, 2) det kronologiske element, 3) tidsaspekter, der er koblet på slægtssammenhænge 4) historiske beskrivelser, der rummer tid med kvalitet, når de intensive faser i kongers liv på godt og ondt beskrives på bekostning af de tidsrum, der kan forekomme som tomgang. Fra skabelsen er der sideløbende med det cykliske element også en lineær progressiv tidsopfattelse. At stille den cykliske og den lineære tidsopfattelse op som falske alternativer forekommer uholdbart.

I den nytestamentlige opfattelse kommer begrebet kronos til at repræsentere den tid, som er lineær. Begrebet kairos kommer til at betegne tidens fylde (Gal 4:4), besøgestiden (Luk 19:44) og det gunstige øjeblik (Kol 4:5). Ligeledes er æon/evighed begreber, som kristendommen forholder sig til.⁶⁹ I den græske oldtid var der en cyklisk opfattelse af tiden. Kristendommen mødte tidligt den græske opfattelse af tilblivelsens kredsløb, f.eks. hos pythagoreerne (*κύκλος της γενεσεως*).⁷⁰ Der var svære brydninger på nytestamentlig tid og i oldkirken. Den kristne opfattelse af tiden rummer et mål, som efter bibelsk forståelse kaldes telos, *τελος*. Kristendommen har i sine første år stået over for en ensidigt cyklisk tidsopfattelse og en variant af reinkarnationstroen i den hellenistiske verden, hvor de kristne drev mission.

De første kristne kendte, at den jødiske offerinstitution var bundet til et cyklisk forløb, der skulle gentage sig først i tabernaklet og senere i templet. Det var profetiske forbilleder på Jesu Kristi offer, der kun skulle foretages én gang (Hebr 7:27). Angående Jesus Kristus var der mange irreversible éngangshændelser, hans und-

fangelse, fødsel, dåb, død, opstandelse og himmelfart.

Kristne forventer hans genkomst som en éngangshændelse. Men inden Jesu Kristi genkomst sker, har den kristne kirke indrettet et cyklisk kirkeår, hvor man udlægger, hvad der skete, da han var på jorden. Bortset fra adventstiden er der en bagudrettet tendens i kirkeåret.

Cyklisk opfattelse er udbredt

Reinkarnationsforestillingen blev udviklet to steder på samme tid, dels i Indien og dels i oldtidens Grækenland i mellem 600 og 700 år f.Kr. I nyere tid har både hinduisme og buddhisme, begge med oprindelse i Indien en cyklisk opfattelse af tiden og har påvirket vesterlandsk kultur i 1980'erne gennem den strømning, der kaldes New Age. Dette udgør en udfordring i tiden efter Løgstrup. I både hinduismen og buddhismen er der en cyklisk tidsopfattelse, der er knyttet sammen med karmaloven. I hinduismen har det en positiv betydning for opretholdelsen af den kosmiske og sociale orden.⁷¹ Buddhismens opfattelse af reinkarnation har en negativ baggrund, nemlig lidelsens problem.⁷² I New Age opfattes reinkarnationsforestillingen mere positivt som et udtryk for udviklingsoptimisme.⁷³ Men også i New Age er baggrunden negativ. Ofte er det frygt for forurening, atomvåben og økologiske katastrofer, der ligger bag. Det er ikke vanskeligt at se forbindelseslinjer til talen om reinkarnation i hinduisme, buddhisme og New Age. Men New Age rummer ofte en kombination af noget cyklisk og noget lineært, så det må betegnes som spiralformet tidsopfattelse, hvis den skal afbildes grafisk. Det skyldes kombinationen af det cykliske, der ligger i karmaloven, og den vestlige evolutionære fremskridtstanke.

Der er ofte en sammenhæng mellem

den ensidigt cykliske tidsopfattelse og forfædre dyrkelse i reinkarnationsopfattelsen.⁷⁴ Det er det vestlige sekulariserede menneske, der opfatter fødsel og død som éngangsfænomener. Sådan var det på Løgstrups tid, men Arne Redse beskriver, at i 1993 var der i Norge 40 % af de unge mellem 16 og 24 år, der havde en eller anden forestilling om reinkarnation.⁷⁵ Reinkarnation hviler på en cyklisk tidsopfattelse, der har en bagudrettet forankring i karma.

En cyklisk tidsopfattelse kan ikke bare afvises som østlig. Den traditionelle afrikanske religiøse tidsopfattelse er også cyklisk. I den afrikanske traditionelle religion er et af de afgørende forhold netop den cykliske tidsopfattelse. Grundlæggende ligger det i den afrikanske tidsopfattelse, at tingene kommer til at ske igen og igen, og derved gå i en evigt cyklisk rytme, ligesom døgnen og året har sin tilbagevendende rytme.⁷⁶ Man var afhængig af at lave aftaler om at mødes ved solopgang, eller at et bryllup skal holdes ved fuldmåne. Afrikaneren opfatter ikke den fjerne fremtid. Derfor kommer den fjerne fremtid i afrikansk tænkning ifølge John Mbitis terminologi til at falde ind under kategorien "ikke-tid", dvs. uden for selve tidsbegrebets rammer. I afrikansk tidsopfattelse er der to kategorier "Sasa" (udstrakt nutid) og "Zamani" (lang fortid).⁷⁷ En del mennesker i Afrika tror, at stammehøvdinge bliver genstand for sjælevandring (transmigration) og bliver genfødt i løver, leoparder og slanger, hvorfor disse dyr ikke slås ihjel.⁷⁸

Når Løgstrup ud fra de såkaldte grundfænomener fravælger en cyklisk tidsopfattelse, er det ikke en værdineutral fænomenologisk analyse, som han foretager. Han vælger noget, som er påvirket af specifikt kristne synspunkter, men han foretager også en uholdbar forenkling af

den kristne opfattelse. Løgstrup driver naturlig teologi i en apologetisk hensigt. I en global verden forekommer Løgstrup vestlig, men også i den vestlige verden vil hans argumentation afvises af den del af befolkningen, der har en forestilling om reinkarnation.

Konklusion

I udgangspunktet er Løgstrup meget entydig, at den lineære tidsopfattelse er universel og en cyklisk er udtryk for illusion. Rummet har forrang for mennesket i Løgstrups metafysik. Derfor er det overraskende, at det er individets tilblivelse og tilintetgørelse, der som éngangshændelser bliver afgørende for tidsopfattelsen hos Løgstrup.

Andre religiøse opfattelser har et cyklisk element i sig. Det gælder hinduisme,

buddhisme, afrikansk traditionel religion og New Age. Bibelsk tænkning har både et cyklisk og et lineært element i tidsopfattelsen. Døgnets, ugens (sabbattens), månedens (månens) og årets (solens) cirkulære rytme er den del af både menneskets og verdens virkelighed, som kan erfares. Som påbud fik Guds folk ordninger for sabbat, sabbatsår og jubelår, som også har et cyklisk element i sig. Fra Første Mosebog til Johannes Åbenbaring er der også en progressiv lineær tidsopfattelse med et mål (*τελος*).

Det er for unuanceret at stille lineær og cyklisk tid op over for hinanden som falske alternativer. Det er utidssvarende både i apologetisk og missiologisk henseende.

Noter

1. Hans-Jørgen Schanz, *Forandring og balance - Refleksioner over metafysik og modernitet* (Århus: Modtryk 1990), 179.
2. K.E. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse: Religionsfilosofiske betragtninger - Metafysik IV* (København: Gyldendal 1978).
3. Jan Lindhardt, "Metafysikkens tyding," *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1978, 271-272.
4. Svend Andersen, "Historien, naturen og universet" i *Universet i historien: Omkring K.E. Løgstrups metafysik*, ed. Svend Andersen og Per Dahl (Århus: Forlaget Anis 1986), 10-11.
5. Peter Widmann, "Metafysikeren Løgstrup" *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 7, 1985, 88.
6. Niels Henrik Gregersen, *Gud og universet* (København: Gad 1989), 72,156.
7. K.E. Løgstrup, *Kierkegaards und Heideggers Existenzanalyse und ihr Verhältnis zur Verkündigung* (Berlin: Im Erich Bläschkers Verlag 1950), 118.
8. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 60.
9. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 61.
10. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 64.
11. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 60.
12. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 60.
13. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 59-60.
14. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 9.
15. K. E. Løgstrup, *Det uomtvistelige* (Askov: Askov Højskoles Forlag 1984), 9-14.
16. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 10.
17. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 10.
18. Svend Andersen, "Religionskritik og religionsfilosofi" *Vartovbogen* 1979, 130.
19. Peter Grove, "Hvad man i ungdommen nemmer... : Forudsætninger for Løgstrups metafysik og religionsfilosofi," *Fønix* 1/1997, 46.
20. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 28.
21. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 29.
22. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 29.
23. Svend Andersen, *Af og til intet: Ledsager til K.E. Løgstrup: Skabelse og Tilintetgørelse. Metafysik IV* (Aarhus: Klim 2015), 18.

24. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 253.
25. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 266.
26. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 267.
27. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 267.
28. Niels Thomassen, *Filosofisk impressionisme: Temaer i K.E.Løgstrups filosofi* (København: Gyldendal 1992), 159-165, 178-181.
29. Svante Ewalds, *Metafysik och religionsfilosofi: Det universella i K.E. Løgstrups teologiska-filosofiska tänkande 1971-1981* (Åbo: Åbo Akademis Förlag 1993), 98-102, 198-202.
30. Esbjörn Särndquist, *Kunskapens yttersta kant: Gud och det givna i K.E. Løgstrups Metafysik* (Skellefteå: Artos & Norma 2010), 179.
31. Bjørn Rabjerg, *Tilværelse og forståelse: Et antropologisk grundtema i Løgstrups teologiske og filosofiske tænkning* (Århus: KLIM 2016).
32. K.E. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse: Metafysik III* (København: Gyldendal 1984), 164.
33. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 105.
34. Svend Andersen, "Tillid fra universet," i *Menneskets ondskab og livets godhed*, ed. Bjørn Rabjerg og René Dybdal Pedersen (Aarhus: Aarhus Universitet 2011), 99.
35. Jakob Wolf, *Mennesket i universet: Ledsager til K.E. Løgstrup: Ophav og Omgivelse - Metafysik III* (Århus: KLIM 2013), 14.
36. Jakob Wolf, *Mennesket i universet*, 45.
37. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 165.
38. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 165.
39. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 167.
40. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 162-166.
41. Jakob Wolf, *Mennesket i universet*, 111.
42. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 166.
43. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 167.
44. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 166.
45. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 76.
46. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 130.
47. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 201.
48. Løgstrup, *Ophav og Omgivelse*, 203.
49. Jakob Wolf, *Mennesket i universet*, 13-14.
50. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 253.
51. Jakob Wolf, *Mennesket i universet*, 19-20.
52. Peter Øhrstrøm, "Tid, logik og etik: Forbundne grundbegreber i Priors metafysik," i *Mening med tiden* ed. Thomas Ploug (Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 2015), 13-14.
53. K.E. Løgstrup, "Fænomenologi og psykologi," i *Religionsfilosofiske Afhandlinger*, ed. K. E. Løgstrup (Aarhus: Stencil 1972), 111-113.
54. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 30.
55. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 31.
56. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 32.
57. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 35.
58. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 37.
59. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 37.
60. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 38.
61. Bo Stockholm, "Menneske og natur hos K.E.Løgstrup og Ole Jensen" *Philosophia* vol.14, 3-4/1986, 125-126.
62. Løgstrup, *Skabelse og tilintetgørelse*, 38.
63. Villy Sørensen, *Mellem fortid og fremtid* (Haslev: Gyldendal 1969), 121.
64. Martin Heidegger, *Hvad er metafysik?* (København: Det lille Forlag 1997), 93.
65. Vagn Andersen, "Natur og historie: Problemer i K.E.Løgstrups fænomenologiske metafysik" i *Universitetet i historien: Omkring K.E.Løgstrups metafysik*, ed. Svend Andersen og Per Dahl (Århus: Forlaget Anis 1986), 91.
66. Svend Andersen, "Religionskritik og religionsfilosofi," *Vartovbogen* 1979, 141.
67. Nicolai Winther-Nielsen, "Meningen med hebraisk tid: Om tidsudtryk i Det Gamle Testamente og forståelsen af Prædikerens Bog 3,11," i *Mening med tiden*, ed. Thomas Ploug (Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 2015), 242-245.
68. Winther-Nielsen, "Meningen med hebraisk tid," 251.

-
69. Klaus Schwarzwaller, "Zeit und Ewigkeit", *theologische beiträge* 5/1998, 246-269.
70. Bent Dalsgaard Larsen, "Sjælevandringslære - i mødet mellem græsk kultur og kristendom," i *Reinkarnation og Sjælevandring* ed. Johannes Aagaard (Frederiksberg: ANIS 1993), 59.
71. Knut A Jacobsen, "Del 1 Hinduismen," i *Hinduismen buddhismen*, ed. Knut A. Jacobsen og Notto R. Thelle (Kristianssand: Høyskoleforlaget 2014), 46-61, 113-114.
72. Notto R. Thelle, "Del 2 Buddhismen," i *Hinduismen buddhismen*, ed. Knut A. Jacobsen og Notto R. Thelle (Kristianssand: Høyskoleforlaget 2014), 207-224.
73. Lise Debel Christensen, *New Age etik* (København: Gyldendal 1996), 12.
74. Ian Astley, "Dødens greb og kragens tænder: Reinkarnation i buddhistisk regi," i *Reinkarnation og Sjælevandring*, ed. Johs. Aagaard (Frederiksberg: ANIS 1993), 32.
75. Arne Redse, *Mennesket i Guds verden: Kristen tro og livstolkning* (Bergen: Fagbokforlaget 1999), 324-324.
76. John S. Mbiti, *African Religions and Philosophy* (London: Heinemann 1969), 17-28.
77. Carsten Elmelund Petersen, "Tiden som missionsteologisk problem – lineær eller cyklisk?," *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap* 1/2015, 21-37.
78. John S. Mbiti, *Concepts of God in Africa* (New York: Praeger Publishes 1970), 265-266.